

Een Teleologie van het Sociaal Contract

Lezing voor IKV Pax Christi

Utrecht 23 mei 2011

Marcel Wissenburg

Dit zijn ruwe aantekeningen waarop ik tijdens de lezing varieerde. In deze geredigeerde versie (juli 2011) zijn alleen die onderdelen verder uitgewerkt die (naar ik denk) regelrecht relevant zijn wanneer IKV Pax Christi reflecteert op de rol van het begrip sociaal contract in eigen werk en beleidsstukken.

1. Dit is een olifant

Zoals iedereen 'n tafel of een kopje 'olifant' mag noemen, mag iedereen met de term 'sociaal contract' ook aanduiden wat hij of zij maar wil. Mijn verhaal is een overzicht van de betekenissen die 'sociaal contract' in de loop van zijn geschiedenis heeft gehad, de evolutie ervan, plus een suggestie over zijn toekomst of doel (Grieks: telos ... eventuele associaties bij die term niet te serieus nemen: wat ik wil benadrukken is dat de evolutie van het contractdenken een voortschrijdend inzicht in de voorwaarden en mogelijkheden van legitieme orde reflecteert.)

Helpt hopelijk IKV PC betekenis te geven aan het begrip, verder helpt 't om nu nog onvermoede consequenties te schilderen (wil je, als je A zegt, wel B zeggen?), en het helpt aan te sluiten bij mainstream denken waar IKV PC soms 'idiosyncratisch' lijkt te zijn (in het Strategisch Meerjarenplan). En natuurlijk, een deel van mijn commentaar op de IKV PC invulling van het begrip sociaal contract is niet meer dan technisch geneuzel voor vakidioten.

2. Tussen haakjes

Een paar kwesties/vragen die tijdens dit verhaal al evident problematisch worden, zal ik tot het einde/debat uitstellen. Maar opdat u vast weet wat er gaat komen:

- werk van IKV PC ophangen aan 'plichten en verantwoordelijkheid' naast of in plaats van rechten: dit is een populaire maar te simpele retoriek, en dezelfde boodschap is misschien beter (en effectiever) te verkopen met beroep op interesse of belangen, of om het drieletterwoord gelijk maar te laten vallen: eigenbelang.
- kosmopolitisch burgerschap staat op zeer gespannen voet met commitment aan de eigen groep (waar het sociaal contract op gebaseerd is) en ook met wat burgerschap onderscheidt van 'gewoon' mens zijn
- het idee van een contract als legitimiteit *gevend* aan een bewind of beleid staat op gespannen voet met een contract als gelegitimeerd *door* democratische acceptatie
- contract tussen volk en regering? Dat reflecteert een beperkte en echt verouderde opvatting van het sociaal contract, die bovendien makkelijk contraproductief kan zijn.
- de spanning tussen democratie en mensenrechten/rechtstaat blijft onderbelicht
- sociaal contract kan op gespannen voet komen te staan met reconciliation

3. Kernidee sociaal contract

Als een politicus even geen goede inhoudelijke argumenten meer heeft, redt hij zich vaak met een autoritair en tegelijk ogenschijnlijk democratisch "We hebben met elkaar afgesproken". Nou nee dus. U was er niet bij en ik ook niet. Het sociaal contract zo inzetten is een dooddouner, dat werkt eerder contraproductief dan legitimerend. Een beroep op een sociaal contract is eerder uitnodigend, reflectief, *vragend* naar (of om) legitimiteit: "zouden we met elkaar eigenlijk niet moeten afspreken dat...?" Sociaal contracttheorieën zijn pogingen te beargumenteren dat we, als we even afstand van het dagelijks leven en onze eigen besognes kunnen nemen, kortom als we even redelijk en onpartijdig zouden kunnen zijn, deze of gene maatschappelijke orde met deze of gene verzameling regels als universeel juist zouden zien. Het gaat dus om kiezen onder de juiste omstandigheden, en die omstandigheden zijn nooit, *nooit*, die van het dagelijks leven.

Structuur van elk sociaal contract sinds ca. 1500: het is een reeks variabelen:

1. Vanuit het niets beginnend, in de natuurlijke toestand van de mens (zonder kunstmatige zaken als overheden en wetten en kerken) in *natuurstaat* zonder formele regels,

Gaan we onder de boom zitten,

2. Waar we afspraken maken, ongedwongen althans vrijwillig (en daarbij hangt veel af van de vraag hoe we onze natuur representeren: als losse individuen? Familiemensen? Egoïsten? Als gelijken of met een hogere macht?),

En via die afspraken richten we een duurzaam systeem van coöperatie voor wederzijds voordeel op (het heet niet voor niets *sociaal* contract en niet *politiek* contract!)

3. ... dat alle andere regels en onderlinge afspraken onderschikt (volgens sommige auteurs ook eerdere afspraken, zelfs die met God, en ook natuurlijke rechten)

4. ... politieke instituties (bewaking contract, regels voor het maken van regels) zijn daar ofwel onderdeel van, of ze worden in een apart tweede politiek contract, volgend op het sociaal contract, ingesteld.

En aan al die afspraken zijn we vervolgens verbonden door:

5. onze vrijwillige, doordachte instemming ('belofte maakt schuld') die we daadwerkelijk hebben gegeven of hoe dan ook zouden hebben gegeven na rationele en onpartijdige afweging van de lange termijn consequenties.

Er zijn drie (vandaag) zeer belangrijke dimensies waarop sociaal contracttheorieën zullen blijken te verschillen (en waarin ze evolueerden):

- het contract as Pactum, verbond van gelijken, heeft de plaats ingenomen van het contract als Feudus, overeenkomst tussen ongelijken (bv tussen God en volk; denk aan Mozes de bemiddelaar; denk ook aan de mogelijke plaats van het staatsgezag/zwaardmacht in het contract als dienaar des volks of als herder/potentaat)

- Er zijn fictieve contracten (de legitimiteit van de orde die erin wordt verdedigd, wordt dan ethisch gerechtvaardigd, dus geldig ongeacht de populaire opinie van het moment) en er zijn er die pretendeerden echte historische wortels te hebben (waardoor legitimiteit als feitelijke, politieke steun moet worden gelezen)

- Er zijn (ook dat ga ik nog toelichten) twee heel verschillende typen *input*: in het Engels de 'real' of 'revealed' voorkeuren van de contracterende partijen, in het Nederlands hun objectief versus subjectief belang. En weer duidt de eerste op ethische rechtvaardiging, de tweede op wat je kunt noemen democratische populariteit.

Op andere variabelen *variëren* sociaal contracttheorieën eerder dan dat ze *evolueren*: denk aan de egoïstische versus familiegerichte natuurmens; beide komen vanaf het begin tot de dag van vandaag in contracttheorieën voor.

4. Voorlopers

(MW: Dit deel is niet verder uitgewerkt; een beetje bladeren in Wikipedia helpt de geïnteresseerde lezer als snel stukken verder.)

De (Griekse) klassieken: Stoa (gelijkheid), Epicurus (volk en vorst); geen take-off

Germaanse (pre)feodaliteit: feudus, ongelijken, persoonlijk contract, netwerk

Conciliarisme en Mozes als wetgever in de Kerk

Middeleeuwse contracttheorieën ca. 1100: Manegold van Lauterbach – God/kerk en vorst, vorst en volk (feudus): geen vrijwillig contract maar bevestiging natuurlijke (godgegeven) orde. Vergelijk ook het Plakkaat van Verlating (de Nederlandse onafhankelijkheidsverklaring, die overigens als mal is gebruikt voor de Amerikaanse en zo voor vrijwel elke latere onafhankelijkheidsverklaring), waarin sprake is van een *feodaal* contract (feudus) tussen vorst en volk, en van ontbindende voorwaarden: de vorst zij als een vader voor zijn kinderen, als een herder voor zijn schapen. Vergelijk ook de merkwaardige regressie van Nederland (van half-feodaal, met de Staten-Generaal als soeverein in

plaats van de koning, via de Bataafse Republiek van vrije en gelijke burgers) onder de monarchie van 1815 (eed aan God gericht, koning bij de gratie Gods, etc).

5. Hoogtij

(MW: Dit deel is niet verder uitgewerkt; een beetje bladeren in Wikipedia helpt de geïnteresseerde lezer als snel stukken verder.)

Althusius, weinig gelezen Calvinistisch denker, eerste (ca. 1600) met een bottom-up sociaal contract (pactum) dat natuurrecht bevestigt en gezag instelt
Gevolgd door de bekende riedel: Hobbes, Pufendorf, Locke, Rousseau, Publius

Hobbes:

Natuurtoestand is fictief, kan à la oerknal eigenlijk slechts een fractie van een seconde bestaan: hier worden we geregeerd door schaarste plus begeerte, en dat leidt direct tot de *bellum omnia contra omnes* (oorlog van allen tegen allen), en dat is weer een absolute garantie voor ieders dood.

Vandaar dat we, in de flits van een seconde waarin we ons realiseren wat de natuurtoestand zou brengen, direct instemmen met een Pactum (zijn woord: compact) tussen alle individuen, waarin we wederzijds onze macht en rechten neerleggen en ons onderwerpen aan een soeverein. Die soeverein kan *geen* partner zijn (een feudus is contradictie in zichzelf) – dat zou hem verplichtingen aan ons opleveren, aansprakelijk maken voor van alles en nog wat, het zou hem beperken in zijn gezag, en in no time is hij een gelijke van ons geworden – even machteloos als wij allen; gevolg: we zijn terug in de natuurtoestand.

Absolute gezag is enig rationeel alternatief voor de dood, meent Hobbes.

Maar... het gezag zelf hoeft niet eenhoofdig te zijn (al is elke aanleiding voor tweedracht een verzwakking/risico)

(NB: Spinoza liet zelfs zien dat een Hobbesiaans argument tot Nederlandse conclusies kon leiden – dus een mixed government met elementen van monarchie (regering door één), aristocratie (regering door de besten, de elite) en democratie (regering door het competente deel van het volk).)

Pufendorf:

Vanaf nu *twee* contracten: eerst sociaal, dan pas politiek. De rol van de staat beweegt daarmee definitief van kern naar marge: van VDM (Verbum Domini Minister, oude titel voor dominee: dienaar van Gods Woord) naar VPM (Verbum populi minister): de staat moet dienen! Pertinent *niet* optreden als herder of slavenmeester, en het geweldsmonopolie verdwijnt steeds verder naar de achtergrond.

Locke:

De vrolijke anarchie (zijn natuurstaat) regelt haar zaakjes zelf wel, er volgen twee contracten (sociaal en politiek) puur ter *bescherming* van, niet voor opheffing van, het natuurrecht (in het bijzonder het belangrijkste natuurrecht: bezit), met een min of meer democratisch gecontroleerde overheid, met grondrechten (=ontbindende voorwaarden) vanuit het natuurrecht. Fictief contract dat echt kan worden. Probleem, door Locke als een der eersten uitgebreid besproken: als het contract geldig zou worden door de instemming van reëel bestaande mensen, wordt de instemming van afwezigen en van toekomstige generaties (ieder toekomstig kind voor zich) een groot probleem.

Rousseau:

Twee contracttheorieën maar liefst: vals (discours sur l'inégalité) en echt (Du Contrat Social) – en ook daarin een dubbel (sociaal en politiek) contract. Vals: ooit heeft een gek 'bezit' bedacht en om dat te beschermen (dus de rijken en machtigen) werd het idee van het sociaal contract als 'in ons aller gemeenschappelijk belang' aan de domme armen verkocht. Echt: dat is een (ethisch gefundeerd) contract gebaseerd niet op het tijdelijke en vaak slecht begrepen eigenbelang van een kleine verdachte club, of op de optelsom van alle kortzichtige eigenbelangetjes (volonté de tous), maar gebaseerd op de *ware* belangen van de gemeenschap: de Volonté Générale – dus de 'echte', objectieve belangen van het individu, in plaats van de daadwerkelijk uitgesproken, door lot en moment geregeerde subjectieve

voorkeuren. Hier ligt de wortel van het totalitarisme: je mag, Rousseau volgend, mensen dwingen te doen wat ze 'objectief' zouden moeten willen – niet voor niets was Robespierre dol op Rousseau.

Publius, oftewel Hamilton, Jay en Madison:

De US Constitution (1787ff) kan worden gezien als een *echt* politiek contract gesloten door reëel bestaande mensen. Legitimatie van de grondwet probeerden de verdedigers Hamilton c.s. te bereiken door subjectief en objectief belang te verzoenen, d.w.z. door een beroep te doen op het 'welbegrepen eigenbelang': een 'real interest', dat de burger, zo hoopten zij, na goed nadenken, tot hun 'revealed interest' wilden maken.

Merk op:

Mede dankzij het steeds grotere probleem om instemming van niet-aanwezigen (inclusief toekomstige burgers) te verklaren, was er een ontwikkeling richting Rousseau en Publius, richting de 'echte' wil (volonté générale) en de ethische rechtvaardiging – ook al bewoog de wereldgeschiedenis tegelijk richting democratie, richting volonté de tous.

Rol contract verandert daarmee: het rechtvaardigt geen *bestaande* orde op basis van ooit gegeven steun maar het *daagt de orde uit* te bewijzen dat ze ethisch is, en het daagt de *burger* uit zich ethisch te verantwoorden en gedragen.

6. Kant en het transcendente contract

Immanuel Kant maakte een gigantische stap voorwaarts in het denken over het sociaal contract: hij liet dat contract sluiten door de natuurmens als zogeheten 'noumenaal zelf' (Grieks: nous = weten, geest), de mens ontdaan van *alles* wat hem partijdig of bijzonder maakt – niet alleen bezit en klasse maar ook geslacht, leeftijd, lichaam, IQ. Wat overblijft is het 'ware ware zelf' dat voor ieder mens exact gelijk is – een zelf met 'real' preferences, prima in staat om de volonté générale te formuleren.

Het noumenale zelf 'kiest' een samenleving en een natie-staat als rationeel noodzakelijk.

Cultuurverschillen zijn a-rationeel of pre-rationeel (ze ontstaan in een historische zwarte doos) maar daarom nog niet illegitiem – en daarom reden voor het bestaan van natie-staten in plaats van een grote kosmopolitische samenleving.

In zijn boek *Zum ewigen Frieden* zocht Kant wel naar een wereldorde van natie-staten; hij suggereerde als eerste een Volkenbond, met ruimte voor 'mandaatgebieden' waar emancipatie nodig is; tegelijk verwierp hij radicaal alle kolonisatie als uitbuiting.

Na Kant wordt het stil rond het SC:

- Hegel en Marx argumenteren voor de radicale 'gesitueerdheid' v/h intellect (mens als produkt van zijn omgeving), zodat onpartijdigheid onmogelijk zou zijn;
- Utilitarisme en positivisme zien SC als een onnodige omweg; zij zagen meer in het systematiseren van a-historische objectieve wetenschappelijke kennis over samenlevingswetten.

7. De herleving

Twee tradities die beide beginnen met John Rawls (1921-2002): zie 7.1 en 7.2.

(MW: de uitleg over Rawls' contracttheorie laat ik hier achterwege; ik ben er bij de lezing van uit gegaan dat men bekend was met Margo Trappenburgs hoofdstukje over Rawls uit *Filosofen van het hedendaags liberalisme*)

Rawls

Original Position (= meer dan 75 condities gesteld aan een natuurstaat): noumenale zelf ontstaan door een Veil of Ignorance dat geen enkele zelfkennis, wel objectieve kennis, doorlaat;

Tot die 75+ condities behoren motiverende factoren: relatieve schaarste, self-interest, nazaten, Aristotelisch principe (als je iets kunt doen wil je het goed doen), ieder wil liever meer dan minder, mens is risk-aversive, etc. etc.

Besluitvorming leidend tot de beroemde Twee Principes;
Rechtvaardiging ligt in een zogeheten wide reflective equilibrium = evenwicht tussen onze weloverwogen eigen oordelen over rechtvaardigheid (met inbegrip van de overgeleverde kennis en ervaring van de gehele mensheid) en de oordelen die fictieve mensen achter de Sluier van Onwetendheid zouden maken.

7.1 Kantiaans contact:

De vorm (staatsvorm etc) wordt een functie, verlengstuk, van de inhoud: het gaat om de *principes*, en pas daarna om de middelen en dus ook dan pas om de staatsvorm

Voorbeelden van auteurs in deze traditie:

- Bruce Ackerman: minimalist qua Original Position, minimalist qua principes: alles mag als je maar niet claimt beter te zijn
- Barry, Scanlon: geen Reflective Equilibrium of Original Position, geen poespas, enkel de eis dat je 'dat wat je in rede niet kunt verwerpen' leert tolereren.
- Beitz, Pogge: cosmopolitische Rawlsianen
- Anderen zijn sceptisch over cosmopolitisme, werken met de vooronderstelling van een reeds bestaande gemeenschap die een solide basis van vertrouwen biedt; voorop loopt hier Rawls zelf met *The Law of Peoples*, verder Nagel, Miller etc.

Voor de liefhebber: deze interpretatie van het Rawlsiaanse contract levert een leuke link op met Jürgen Habermas' herrschaftsfreier Diskurs – maar misschien is dat meer iets voor later...

7.2 Rational Choice: Buchanan, Gauthier, Binmore (de laatste combineert ethiek met sociobiologie).

Interest-based ('revealed preferences', subjectief), dus ook de ergste egoïsten doen mee aan het opstellen van het fictieve contract

Het contract is a-moreel: moraal is de conventie die *vastgesteld* wordt.

Onderhandelingskracht kan een rol spelen (lees, machtsongelijkheid) bij Buchanan

Gauthier over noodzaak staat: er zijn drie vormen van menselijke samenwerking:

- waar afspraak breken geen voordeel biedt: daar is geen staat nodig.
- waar afspraak breken een enkeling voordeel biedt: compensatie en zelfregulering volstaan hier, geen staat nodig.
- waar saboteren van de samenwerking universeel rationeel is (het zogeheten free-riderprobleem): staat nodig (NB: volgens Elinor Olstrom is zelfs dat is geen wet van Meden en Perzen; ook het zwartrijdersprobleem kan zonder staat worden opgelost)

8. Waarheen leidt de weg?

Van Feudus naar Pactum, *staat van centrum naar marge*, geweld van centrum naar marge, organisatie van centrum naar marge en *beleidsinhoud van marge naar centrum*:

→ Sociaal contract is geen *middel* om een eind te maken aan conflict, maar een *gevolg* daarvan.

Van wishful thinking over real preferences naar articulering en verantwoording van zowel real als revealed preferences.

→ NB: verzoening via Habermassiaans model denkbaar maar onwaarschijnlijk vanwege Habermas' assumpties (zeker, gedeeld fundament dat alleen nog ontdekt moet worden (anamnese); zekerheid dat verzoening mogelijk is; zekerheid dat elk dominant discours aan barsten geslagen wordt door oppositie). Alternatief: juist gebruik maken van de tegenstelling.

Rol contract: van toetssteen voor (legitimatie van) orde en gezag (instrumentele rationaliteit)

Naar reflectieve rationaliteit:

- Toets wat we willen en zouden moeten willen

- Ligt de fout bij mij of bij het systeem?
Ofwel: van 'legitimeren' (feitelijke steun otmommelen) naar 'legitimatie', zoeken en vragen.

9. Stellingen

Betogen dat een retoriek van rechten en eisen onvoldoende is om een stabiele maatschappelijke orde op te baseren, dat ook aan (en in termen van) plichten en verantwoordelijkheid moet worden gedacht, kon wel eens contraproductief zijn – het vooronderstelt al de conclusie: een positief ervaren plichtsgevoel. Beter inzetbaar is misschien de verwijzing naar behoeften en belangen, naar, om het drieletterwoord gelijk maar te laten vallen: eigenbelang.

Een sociaal contract tussen volk en regering reflecteert niet alleen een verouderde opvatting van het contract, maar is ook onmogelijk – zoals Hobbes liet zien – en contraproductief.

Al te gemakkelijk wordt aangenomen dat democratie en mensenrechten of rechtstaat in elkaars verlengde liggen. Dat doen ze niet; er is een inherente tegenstelling tussen beide.

Zoals het sociaal contract evolueerde naar een contract waarin de rol van de staat marginaal is, kan ook een failed state alleen weer succesvol worden als de rol van de zwaarmacht er marginaal wordt. Dat suggereert een opvatting van het contract als legitimatieproces, als wording, niet als een vooraf gegeven (gesloten, herstelde) orde die (weer) gerespecteerd moet worden. Oftewel: het contract dat al 'bestaat' (eventueel herontdekt moet worden) en dat zo legitimiteit *geeft* aan een bewind of beleid, kan nooit hetzelfde zijn als het contract dat wordt gelegitimeerd *door* democratische acceptatie (of die nu is gebaseerd op real of revealed preferences).

Een sociaal contract kan reconciliation in de weg staan – tenzij de tijd voor het contract echt als natuurstaat wordt ervaren.

De focus op civil society is absoluut terecht, het sociaal contract is vooral sociaal, en pas daarna politiek. De focus op het 'herstel' van vertrouwen in de relatie staat/burger is juist onterecht. (Geleidelijk) vervangen is beter dan herstellen, zeker in failed states – daar was het oorspronkelijke sociaal contract, zie Rousseau, vanaf het begin immers al geperverteerd.

Cosmopolitisch burgerschap staat op zeer gespannen voet met het commitment aan de eigen groep waarop een sociaal contract (noodzakelijkerwijs) gebaseerd is. Het staat ook op gespannen voet met de gedachte dat burgerschap meer en anders is dan gewoon mens zijn

Je hebt meer aan Rawls (Nagel, Miller) dan aan Beitz en Pogge als je vrede zoekt; maar dat impliceert wel dat je moet accepteren dat 'staten' soms legitiem splitsen & dat zo nieuwe underdogs ontstaan.